

Organik Hayvansal Üretim için Tedavide Alternatif Yöntemler: Bir Baytarname İncelemesi[#]

Ali Yiğit¹, Aşkın Yaşar²

¹Kafkas Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, VHT ve Deontoloji AD, 36300 Kars, Türkiye

²Selçuk Üniversitesi, Veteriner Fakültesi VHT ve Deontoloji AD, 42003 Konya, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

[#]Bu çalışma Ali Yiğit'in doktora tezinden alınmıştır.

Araştırma Makalesi

Geliş 16 Eylül 2017
Kabul 28 Ekim 2017

Anahtar Kelimeler:

Alternatif tedavi
Baytarname
Organik hayvancılık
Veteriner hekimliği
Tedavi yöntemi

*Sorumlu Yazar:

E-mail: aliyig@gmail.com

Ö Z E T

Binlerce yıllık bilgi birikimi ve tecrübenin varlık bulduğu ve çoğunlukla at başta olmak üzere diğer hayvan türlerinin hastalıkları ile bu hastalıkların tedavi bilgilerini içeren el yazması eserler *baytarname*, *esbname*, *haylname*, *bazname* gibi farklı isimlerle anılmaktadır. İslam Uygarlığı Döneminde de oluşturulan özgün yapıdaki bu eserler, aynı zamanda Eski Mısır, Eski Hindistan ve Antik Yunan gibi farklı uygarlıkların izlerini de taşımaktadır. Bu çalışma ile binlerce yıllık bilgi birikimini taşıyan bu yazma eserlerin organik hayvansal üretimde tedavi ve koruyucu hekimlik açısından değerlendirilmesine bir baytarname incelemesi üzerinden ışık tutulması amaçlandı. Çalışmanın başlıca materyalini doktora tezi olarak yürütülen bir el yazması eser ve bu eserde yer alan konu ile ilgili bilgiler oluşturdu. Ayrıca konu kapsamında ulaşılabilen ve daha önce gerçekleştirilmiş kitap, tez, araştırma ve derleme çalışmaları da değerlendirildi. Bu eser(ler)de, hayvan tedavilerinde bitkisel, hayvansal ve madensel ilaç hammaddelerinin (droglar) kullanıldığı, ayrıca kan alma ve dağlama (koterizasyon) uygulamalarının da tedavi yöntemleri arasında yer aldığı belirlendi. Bitkisel, hayvansal ve madensel droglar üzerine farmakolojik, toksikolojik ve klinik denemelerin arttığı günümüzde alternatif olmasa da tamamlayıcı rolü modern hekimlikte kabul gören bu yöntemlerin, suni ilaç kullanımının yasaklandığı ya da sınırlandırıldığı organik hayvansal üretim açısından kayda değer bir kaynak oluşturabileceği söylenebilir.

Turkish Journal of Agriculture - Food Science and Technology, 5(13): 1696-1699, 2017

Alternative Methods of Treatment for Organic Animal Production: A Survey of “Baitarname” (Veterinary Manuscript)

ARTICLE INFO

Research Article

Received 16 September 2017
Accepted 28 October 2017

Keywords:

Alternative treatment
Baitarname
Organic animal
Veterinary medicine
Treatment method

*Corresponding Author:

E-mail: aliyig@gmail.com

ABSTRACT

Manuscripts, containing thousands of years of information and experiences about the treatment of diseases of other animal species, mostly horses, are known by different names such as *baitarname*, *esbname*, *haylname* and *bazname*. These authentic works, which were also established during the Islamic Civilization period, also bear the traces of different civilizations such as Ancient Egypt, Ancient India and Ancient Greek. With this study, it was aimed to shed light on the evaluation of these manuscripts which have thousands of years of knowledge in terms of treatment and preventive medicine in organic animal production. The main material of the work is originated of a manuscript work conducted as a doctoral thesis and of information on the subject. In addition, books, theses, researches and compilation studies that can be reached within the scope of the subject and which were studied before were also evaluated. In these study, it is observed that the use of herbal, animal and mineral resources as medicines in the treatment, as well as the applications of phlebotomization and cauterization are among the treatment methods. Increased pharmacological, toxicological and clinical trials on herbal, animal and mineral drugs, which are accepted as a complementary role even if they are not alternative, could be a valuable source of organic animal production for which artificial drug use is prohibited or restricted.

Giriş

Arda (1988)'ya göre tarih, “İnsan toplumlarının yaşamını, kültürünü zaman ve yer göstererek ve gerçeğe uygun olarak inceleyen ve aktaran bilim” olup diğer pozitif bilimlerde olduğu gibi pozitif bir gerçekten, insan toplumundan, toplumun ve/veya bireylerin eylemlerinden köken almaktadır. Bu eylemler içerisinde çeşitli uygulamalar da çeşitli tarih eserleri aracılığıyla günümüze kadar aktarılmıştır. Bu eserler arasında bulunan baytarnameler genel olarak veteriner hekimliği, hayvan hastalıkları ve yetiştiriciliği gibi bilgileri içermekte (Özen ve Taşkın, 2008) ayrıca İbnü'l-Durayhim tarafından 14. yy'da yazılan “bir eserde (KitâbMenâfi'ü'l-Hayvân, Catalogo de H Derenbourg 898, Catalogo de M. Casiri 893, El Escorial Kütüphanesi, Madrid.) de at eti, beyni, karaciğer, safra, dalak, süt, ter, idrar, dışkı ve tırnağının tedavi edici özelliklerinden bahsedilmektedir (Bravo-Villasante, 1980).

İslam Uygarlığı Çağının orijinal eserleri olan baytarnamelerde yer alan bilgilerin kaynağı sorgulandığında; Grek ve İskenderiye ilaç bilgisinin yanı sıra İran ve Hint geleneğinin zengin bilgisi ile Çin, Mısır ve Babil Medeniyetlerinin etkilerinin olduğu bildirilmektedir (Nasr 1989).

Günümüzde artık doğal olmayanın tartışılması ile hayvanlara karşı tutum çalışmaları, veteriner hekimliği tarihi kaynaklarının bu açıdan da ele alınması gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Bu çalışmada, baytarnamelerin sadece klasik anlamdaki tarih eseri olarak incelenmelerinin yanı sıra 20. yy sonu ile 21. yy'ın başında veteriner hekimliğinde yeni kavramlar olan “organik hayvansal üretim” ve “alternatif bitkisel tedavi” konuları açısından incelenmesi ve modern bilim ile bilinen ve denenmiş (mücerreb) olanın karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi amaçlandı.

Materyal ve Metot

SÜBAP-09102039 numaralı Doktora tezinden alıntılanan bu çalışmanın materyalini Milli Kütüphanede bulunan, 06 Hk 2623 arşiv numarası ile kayıtlı (DVD No:1351), Muhammed b. Hasan b. Muhammed tarafından kopyalanan (istinsah edilen) “İlm-i Fûrusiyet” (İF) isimli baytarname oluşturdu. Ancak tez projesinin ikinci bölümü olan “Türkiye el yazmalarının toplandığı kütüphanelerde (İstanbul, Manisa, Bursa ve Ankara) tarama” sonucunda Süleymaniye Kütüphanesi (İstanbul) Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu, 717 nolu ve “Tercüme-i Baytarname” (TB) adlı eserin, İF'nin kopya edildiği kaynak nüsha olduğu anlaşıldı. Yapılan birebir karşılaştırma sonucunda İF'nin eksiklikler içerdiği ve TB'nin İF'den 325 yıl önce yazıldığı tespit edildi. Çalışmanın orijinalliğinin artırılması açısından bu iki eser (nüsha) birlikte değerlendirilerek bulgular eksiksiz olan TB üzerinden verildi.

Hastalıkların tedavisinde kullanılan maddeler ve karışım adları ile bunların etkileri için, basılı ve internet ortamında çeşitli sözlükler, farmasötik botanik ve tıbbi bitkileri içeren yabancı ve Türkçe yayınlar karşılaştırmalı olarak tarandı.

Bulgular ve Tartışma

Bir giriş ve 10 bölümden oluşan eserde sırasıyla giriş, ayetler, hadisler, şiirler ve metin kısımları yer almaktadır.

Çalışma konusu kapsamındaki bilgilerin eserin 9. kısımda “el-mualecat”/ ilaçlar-tedavi bölümünde yer aldığı belirlendi.

Çeşitli hastalık durumlarında bitki, hayvan ve maden kaynaklı maddelerin kullanıldığı; bazı tedavi yöntemlerinin de günümüz alternatif tedavileri arasında değerlendirilebilecek nitelikte olduğu belirlendi.

Ebers, Smith ve Kahun papirüslerinde, Eski Mısır'da insan ve hayvan hastalıklarının tedavisinde çoğu sihir ve duaya dayanan tedavi şekillerinden söz edilmekte, ilaç karışımlarında sıklıkla sinek pisliği, insan gaitası ve fare leşi gibi maddeler yer almaktadır (Erk, 1978). Eski Yunan'da birçok bitkinin (haşhaş, aloe, absent, safran, susen çiçeği vb) etkisi bilindiği halde rasyonel olmayan (dışkı, köpek yavrusu, kunduz testisi vb) bazı tedavi ve ilaç uygulamaları Yunan ve Roma hekimliğinde devam etmiştir (Leclainche, 1947). İncelenen eser(ler)de tedavide çoğunlukla akılcı bir yolun izlendiği; Erk (1978) ve Leclainche (1947)'ın bildirdiği rasyonel olmayan yöntemlere (güvercin gaitası, erkek çocuk idrarı, domuz idrarı, öküz idrarı, yavru köpek, kunduz testisi) sadece birkaç tedavide başvurulduğu belirlendi.

Özen (1999), ayrıntılı incelediği baytarnameden hareketle, ayak hastalıklarının tedavilerinde başarılı yöntemler uygulandığını, tedavide ilaç kullanımını ve yazılanmaları ile Galenik farmasi etkisinin görüldüğünü, tedavisi zor olan hastalıklarda kan alma ve dağlamaya başvurulduğunu; Yıldırım (2008) ise 15. yy'da çoğu hastalık, yaralanma ve kanamaların yüzyıllardır uygulanmakta olan dağlama (key, koterizasyon) yöntemi ile tedavi edildiğini bildirmektedirler. Bu çalışmalara paralel olarak incelenen eserde de rastlanan ve günümüzde halen kullanılan dağlama yönteminin yaygın (müşeş-96a, intişar-97a, zevayid-104b, seretan-105b, cerd,-106a) ve genelde doğru şekilde uygulandığı söylenebilir.

Gebeliğin devam ettirilmesi (abortusun önlenmesi) amacıyla kullanılan karışım (ardıç ağacı, mazı, servi kozalağı, beyaz şarap karışımının içirilmesi önerilmekte (Erk, 1959) çalışmada ise bu durumda (179b) karabiber, zencefil, safran, hint hurması ve şarap yanısıra pek bilinmeyen hiltit (hint dilinde ebherâd adı verilen) ve süleymani şekeri karışımının kullanılması; idrar tutukluğu/yapamama durumunda sümbül, turp tohumu, hardal, beyaz biber ve şarap karışımının burundan verilmesi önerilmektedir. Kullanılan maddelerin günümüz bilgi ve teknolojisi ile araştırılması gerektiği ileri sürülebilir.

Tedavide kullanılan bazı maddelerin günümüzde bilinen etkinlikleri (Baytop, 1999; Kaya, 2008) ve eserde kullanım amacına (Örneğin bal: antiseptik, sürgüt, yanık tedavisinde merhem şeklinde, boraks (jenkar, tenkar) ile ağızda görülen iltihaplarda, eserde ise çoğu hastalık durumunda; Sarısabır, aloe, öd ağacı ise antimikrobiyel, yara ve yanık iyileşmesini hızlandırıcı, sürgüt, tümoral oluşumunu önleyici, antienflamatuar etkili olarak kullanılmaktadır) bakıldığında, hastalığa spesifik olarak kullanıldıkları söylenemese de “geniş spektrumlu etki” kavramı (Kaya, 2000) göz önüne alınarak, bu etkinin günümüz modern teknik ve bilimsel yöntemleri ile araştırılması gerektiği ileri sürülebilir.

Smithcors (1955), Eski Hindistan’da tedaviler konusunda bitki ve mineral madde kullanımının yaygın olduğunu; Brown ve Davis (2001), tedavide ilaç kullanımında standardizasyonun ilk olarak Müslümanlar tarafından başarıldığını; Nasr (1989) ise İslam uygarlığı döneminde ilaçların, ilacın keyfiyeti ve hastanın mizacına göre değiştiğini; Nasr (1989) ile Brown ve Davis (2001) günümüz tedavisinde kullanılan bitkisel, hayvansal ve mineral madde etkinliğinin, deneme yanılma sonucunda ortaya çıktığını bildirmektedirler. Çalışmada uygulanan tedavi yöntemlerindeki akılcılığın Nasr (1989) ile Brown ve Davis (2001)’in verdiği bilgiler ile paralellik taşıdığı; musannifin (eser sahibi, tasnif eden) tedavide daha önceki uygulamalar hakkında bilgi verip kendi uygulamaları ile karşılaştırmasının da rasyonel olan komparatif bir tedaviyi ortaya çıkardığı söylenebilir.

Dağlamanın, genelde sinir ve kas hastalıklarında uygulanan bir tedavi şekli olduğu, daha önce yapılan çalışmalarda (Erk, 1959; Erk, 1961; Şen, 1987; Özen, 1999) ortaya konulmuştur. Bu çalışmalara paralel olarak incelenen eserde dağlama ile ilgili verilen, “uygulandığı hastalık, dağlamanın yapılması” bilgilerinin büyük benzerlik taşıdığı; ayrıca dağlayıcı materyali ile şekli açısından çalışmada ek bilgilerin (Bakır dağlayıcı-186a; dört köşeli dağlayıcı-96b; desenli dağlayıcı 96b gibi) olduğu söylenebilir.

Homeopati, “bir hastalığın hastalık belirtilerini sağlıklı bir insanda gösterecek maddelerin çok düşük dozlarda hastalarda kullanılması ile yapılan alternatif tedavi” (Kaya, 2001; Naturecure, 2011); homeoterapi ise “hastalığa neden olan bir maddeye benzer bir maddeyle tedavi” (TDK, 2009) olarak tanımlanmaktadır. Özyurtlu (2004), mazı (*Thuja occidentalis*)’nın homeopatik tedavide kullanılması ile ilgili tez çalışmasında, klasik ilaç kullanımından daha etkin sonuçların alındığını, yine klasik ilaç kullanımında görülen yan etkilerden hiçbirinin gözlenmediğini, maliyet açısından da daha ekonomik olduğunu bildirmektedir. Çalışmada, mazının yanı sıra normalde zehirlenme etkisi yaratabilecek arsenik (129b, 130a, 134a), bakır pası (103b, 116b, 160a, 166b, 171a, 171b, 186a, 188a), altın ve gümüş tozu (103b, 165b, 171a, 185b) vb maddelerin tedavilerde kullanıldığının belirlenmesi; bu kullanımda, sözlük anlamında geçtiği gibi madde dozunun önem taşıması; Hipokrat dönemi (MÖ 4-5.yy) ile başladığı bildirilen homeopatik tedavinin İslamiyet döneminde de uygulandığı şeklinde değerlendirilebilir.

Lansky ve ark. (2008), çoğunlukla sürgüt etkili, açık ülser yaraları ve tümörlere karşı kullanılan incirin çok geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu; zaman içerisinde farklı toplumlarda benzer kullanımların yanı sıra değişiklikler gözlemlendiğini; örneğin, Hindistan’da yumru şeklindeki şişliklerde, pnömoni ve tümörlere karşı; İran’da bronşit, böbrek ve idrar yolları enfeksiyonlarında, Anadolu’da ise akrep sokmalarında, egzema, hemoroid ve baş bölgesi yaralanmalarında; Jiang ve ark. (2007) ise MÖ 9500-8500’den beri varlığı bilinen gebre otunun (*Capparis spinosa* L.), geçmişten günümüze kadar hem doğu hem de batıda çok çeşitli amaçlarla [sürgüt edici, idrar söktürücü (diüretik), şeker hastalığında (diabetik), kusturucu (emetik), balgam söktürücü (ekspektoran), diş, böbrek ve dalak ağrıları gibi] kullanıldığını bildirmektedir. Çalışmada, Lansky ve ark. (2008)’e benzer şekilde incirin (sürgüt etkili olarak) gazlı şişkinliklerde, yumru şeklindeki şişkinliklerde (müşş,

intişar) kullanıldığı (96a, 98a, 108b, 126a, 131b, 147b) ancak, Lansky ve ark. (2008)’tan farklı olarak hırıtılı soluma, kısırağın tayı reddetmesi (emzirmemesi) gibi durumlarda (156a, 179a) da kullanıldığı; gebre otunun da Jiang ve ark. (2007)’den farklı olarak dalak ağrısı (142a) ve diş aşınmasında (182a) kullanıldığının belirlenmesi; incir ve gebre otunun yukarıdaki kullanımının, medeniyetlerin birbirinden etkilenmesinin yanı sıra deneyimlerin varlığına kanıt sayılabileceği ve bu kullanımın rasyonel nitelik taşıdığı söylenebilir.

Albayrak ve ark. (2008), günümüzde de geniş bir kullanım alanı olan Aloe (Sarısabır) ve Urtica (Isırgan otu) türlerinin insan tedavilerinde binlerce yıldır kullanıldığını, ancak günümüz bilimsel kaynaklarında bu bitkilerin etkileri ile ilgili olarak bilimsel bir verinin mevcut olmadığını; Beceriklisoy ve ark. (2008), yaptıkları çalışmada mazı (*Thuja occidentalis* L.) ve ısırgan otunun (*Urticaurens*) dişi köpeklerdeki yalancı gebelik üzerine etkinliğinin 3-5 gün içerisinde %6,7 – 33,3 ile %33,3 – 66,7 arasında olduğunu ve tedavi sonucunda herhangi bir yan etkinin görülmediğini; incelenen eser(ler)de, tedavide sarısabır (97a, 116a, 175a, 188b) ve mazının (103b, 110a, 153b, 162a, 170a, 171b, 181a, 184a) farklı amaçlarla rasyonel nitelikte kullanıldığı; yukarıdaki literatür bilgilerden hareketle günümüzde sağlık ve kozmetik alanında yoğun şekilde kullanım alanı bulan sarısabırın (Kaya, 2008) ve mazının yanı sıra baytarnamelerde rasyonel şekilde kullanılan pek çok maddenin veteriner hekimliği alanında bilimsel çalışmalar ile araştırılmaları gerektiği söylenebilir.

Başoğlu ve ark. (1998a; 1998b), kına macunu/hamuru (*L. Foliumlawsonia*) ile *Trichophytosis* (mantar hastalığı, saçkıran, ringworm); zakkumun (*L. Neriumoleander*) sulu ekstraktı ile de deri fibropapillomu (*L. Cutaneousfibropapilloma*) tedavisinde başarılı sonuçlar aldıklarını bildirmektedir. Çalışmada kına ve kına yağının şişlikler ve yaralanmalarda; zakkumun ise tırnak kökünde oluşan kaşınma, bal arısı sokması, el ve ayakların şişmesi durumlarda kullanıldığı belirlendi. Günümüzden yüzyıllar (532 yıl) öncesinde kullanıldığı belirlenen bu ve benzer maddelerin, deneysel araştırmaların artırılması yoluyla etkinliğinin belirlenmesi gerektiği söylenebilir.

Son yıllarda önemi anlaşılan ve bu alandaki yatırım ve istihdamların arttığı organik hayvan yetiştiriciliğinde, hayvansal kökenli gıdalarda yer alabilecek maksimum veteriner ilaçları kalıntı limitleri ile ilgili mevzuat (RG, 2002a; RG, 2005; RG, 2007) ve yapılan organik üretimin gereği, hayvanların tedavisi için bitkisel maddeler ve bitki özlerinin kullanılmasının zorunlu olduğu bildirilmektedir (RG, 2002b; Lockeretz ve Lund, 2003). Rasyonel sayılabilecek yöntemlerin izlendiği baytarnamelerin özellikle bitkisel tedavi araştırmaları açısından önemli kaynak niteliği taşıdıkları; derinlemesine ve disiplinler arası yapılacak çalışmaların, veteriner hekimliğinde alternatif tedavi kavramının modern bilim yoluyla uygulanabilirliğinin saptanması açısından rehber görevi görebileceği ileri sürülebilir.

Sonuç

Tedavide farklı uygulama yöntemlerinin (ağızdan içirme ve burundan damlatma, lapa, lavman yapma, yakı, tütsü, kan alma, sürme, dağlama gibi) kullanılması; dağlama yönteminin ayrıntılı açıklanıp, farklı şekillerde

(bakır, demir, dört köşeli, desenli dağlayıcı) önerilmesi; uygulama dozu (uygulanacak hayvan olgun at ise beş, iki yaşında ise iki buçuk, tay ise 1 ratl sekiz vakıyye) ve zamanının (sabah ve akşam, yem ve su vermeden önce) önemsenmesi, çalışmada yer alan bazı uygulamaların günümüz veteriner hekimliği uygulamaları içerisinde de uygulanabilir bir nitelik taşıdığı şeklinde değerlendirilebilir.

Kanıtla dayalı veriler ışığında doğruyu ortaya çıkarmanın bir gereği olarak, günümüzdeki ampirik uygulamaların önüne geçilmesi (ancak geçmişte tecrübe edilmiş doğru, yararlı ve akılcı tedavinin gerçekleştirilmesi) için veteriner hekimliği alanı içinde de disiplinler arası bilimsel araştırmalara gereksinim olduğu söylenebilir. Türkiye'nin bitki varlığı açısından dünyanın en zengin ülkelerinden biri olması nedeniyle biyoloji ve botanik gibi yardımcı bilim alanlarından yardım alınarak, modern bilgi, teknoloji ve olanaklar ışığında akılcı ve bilimsel doğrulara ulaşmak için bilimsel çalışmaların artırılması; folklorik veteriner hekimliğinde olduğu gibi baytarnamelerde yer alan ve tedavilerde kullanılan akılcı yöntemlerin araştırılmasının, modern bilimin yolunu izlemek ve izletmek açısından önem taşıyacağı söylenebilir. Benzer şekilde geçmişte kullanılan doğal tedavi seçenekleri, hayvan gönencinde alternatif tedavi seçenekleri açısından da önem taşıyacaktır. Bu tedavilerde kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerin günümüzde bilimsel yöntemlerle incelenerek etkilerinin tespit edilmesi, homeopati gibi geleneksel yöntemlerin bilimsel nitelikte yapılması ile yukarıda geçen çalışmalar sonucunda, olası istenmeyen yan etkilerin önüne geçilebileceği ve yeni araştırmalar ile istihdam alanları yaratılacağı da ileri sürülebilir.

Kaynaklar

Albayrak S, Suiçmez S, Çalıköğlü F. 2008. İbn-i Sîna'nın "El Kanun Fi't-Tıbb" adlı eserinde *Aloe* ve *Urtica* türlerinin kullanım alanları. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, 10-11:95-120.

Arda B. 1988. Tarih metodolojisi ve tıp tarihi. Ankara Tıp Mecmuası, 4:603-610.

Başoğlu A, Birdane F, Solmaz H. 1998a. The effect of henna (*Folium lawsonia*) paste in ringworm in calves. Indian Vet. J, 75:71-2.

Başoğlu A, Sevinç M, Ortatatlı M, Birdane F, Camkerten İ. 1998b. Effect of an aqueous extract of *Nerium oleander* plant in cattle with cutaneous fibropapilloma. Indian Vet. J, 75:915-17.

Baytop T. 1999. Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün). İlaveli İkinci Baskı, İstanbul, Nobel Tıp Kitabevleri, 480s.

Beceriklisoy HB, Özyurtlu N, Kaya D, Handler J, Aslan S. 2008. Effectiveness of *Thuja occidentalis* and *Urtica urens* in pseudopregnant bitches. Vet. Med. Austria / Wien, Tierärzti, Mschr., 95:263-268.

Bravo-Villasante CR. 1980. El Caballos y Sus Utilidades in "Libro de Las Utilidades de Los Animales". Madrid, Fundacion Universitaria Espanola, 189s.

Brown SA, Davis LE. 2001. Veterinary pharmacology: An introduction to the discipline In: H. Richard Adams, ed. Veterinary pharmacology and therapeutics. Eight Edition; Iowa State Press; p.3-8.

Erk N. 1978. Veteriner Tarihi. Ankara, AÜ Basımevi, 242s.

Erk N. 1961. Dokuzuncu yüzyıla ait "Kitab al-Hayl val-Baytara" üzerinde bir inceleme. Ankara Üniv Vet Fak Derg, 8(4):367-386.

Erk N. 1959. İslam Medeniyeti Çağında Veteriner Tababette Gelişmeler ve "Naseri", Ankara, Yeni Matbaa, AÜ Veteriner Fakültesi Yayınları: 109, Çalışmalar: 57, 93s.

Jiang HE, Li X, Ferguson DK, Wang YF, Liu CJ, Li CS. 2007. The discovery of *Capparis spinosa* L. (*Capparidaceae*) in the yanghai tombs (2800 years B.P.), NW China, and its medicinal implications. J of Ethnopharmacol, 113:409-420, <https://doi.org/10.1016/j.jep.2007.06.020>

Kaya S. 2008. Tıbbi Botanik ve Tıbbi Bitkiler. Birinci Baskı, Ankara, Medisan Yayın Serisi:68, IX+318.

Kaya S. 2001. Homeopatik maddeler ve veteriner hekimlikte kullanılmaları. TVHB Derg, 1(1-2):42-48.

Kaya S. 2000. İlaçların dozları. İç: S Kaya, İ Pirinççi, A Bilgili, ed. Veteriner uygulamalı farmakoloji. Cilt 1, Ankara: Medisan Yayın Serisi 41, Medisan Yayınevi; s.12-14.

Lansky EP, Paavilainen HM, Pawlus AD, Newman RA. 2008. Ficus spp. (Fig): Ethnobotany and potential as anticancer and anti-inflammatory agents. J of Ethnopharmacol, 119:195-213, <https://doi.org/10.1016/j.jep.2008.06.025>

Leclainche E. 1947. Veteriner hekimliği tarihinde Grekler ve Romenler. (Çev: Hilmi Dilgimen, Mihri Belli), Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Derg, 9(17):112-136.

Lockeretz W, Lund V. 2003. Organic standarts: by whom and for whom? Socio-economic aspects of animal health and food safety in organic farming systems Peocceeding of the 1st SAFO Workshop: p.201-210, 5-7 September, Florence-Italy.

Nasr SH. 1989. İslam ve İlim, İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları. Çev. İlhan Kutluer, İstanbul, İnsan yayınları,60-71.

Naturecure. 2011. What is homeopathy? [Erişim: 14.03.2011]. Erişim adresi: <http://www.naturecure.com/homeopathy.html>.

Özen A, Taşkın Ü. 2008. Bir baytarnameden genel tarihe düşürülen notlar. II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Semp, Bildiriler Kitabı (Ed: Aşkın Yaşar, Ali Yiğit, Serdar İzmirlil): s.81-88, 24-26 Nisan, Konya.

Özen A. 1999. Millî Kütüphanedeki Yazma Baytarnameler Üzerinde Tarihsel İncelemeler. Ankara, AÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi), 1999;VI+153.

Özyurtlu N. 2004. Dişi Köpeklerde Yalancı Gebeliğin Sağaltımında Homeopati Uygulamasının Etkisi. Ankara, AÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi) 67s.

RG - Resmi Gazete. 2002a. 24739 sayılı "Türk Gıda Kodeksi Hayvansal Kökenli Gıdalarda Veteriner İlaçları Maksimum Kalıntı Limitleri Tebliği". Tebliğ No: 2002/30, 28.04.2002 5.

RG - Resmi Gazete. 2002b. 24812 sayılı "Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik". 11.07.2002: 10.

RG - Resmi Gazete. 2005. 25837 sayılı "Türk Gıda Kodeksi Hayvansal Kökenli Gıdalarda Veteriner İlaçları Maksimum Kalıntı Limitleri Tebliğinde Değişiklik Yapılması Hakkında Tebliğ". Tebliğ No: 2005/28, 06.06.2005: 9.

RG - Resmi Gazete. 2007. 26457 sayılı "Türk Gıda Kodeksi Hayvansal Kökenli Gıdalarda Veteriner İlaçları Maksimum Kalıntı Limitleri Tebliğinde Değişiklik Yapılması Hakkında Tebliğ". Tebliğ No: 2007/17, 09.03.2007: 11.

Smithcoors JF. 1955. The veterinary medicine of ancient civilizations. M.S.U. Veterinarian, Fall:13-24.

Şen M. 1987. Haza Kitabı Baytar-Name - Tenkildi Metin. İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 291s.

TDK - Türk Dil Kurumu. 2009. Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü. Hazırlayanlar: Veteriner Hekimliği Terimleri Çalışma Grubu, İstanbul, TDK Yayınları: 954, Terim Sözlükleri Dizisi:3, 1904s.

Yıldırım N. 2008. XV. yüzyıla ait anonim bir cerrahnâme, cerrahi yöntemlerin kullanıldığı fasıllar tıbbi terminoloji ile bitki, drog ve madde isimleri. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, 10-11: 325-433.